

MÜASİR LİNGVİSTİKADA QRAMMATİK ZAMAN KATEQORİYASININ NƏZƏRİ PROLEMLƏRİ VƏ İNGİLİS-AZƏRAYCAN DİLLƏRİNDƏ ONUN MÜQAYİSƏLİ XARAKTEREİSTİKASI

Giriş. Filosof və təbiətşünasların zaman probleminə olan marağının tarixi bir neçə minilliklə ölçülsə də, lingvistlərin bu problemlə maraqlanmalarının tarixi kifayət qədər qısadır. Zamanın lingvistik aspekti dedikdə adətən real zamanın müəyyən modellərinin dildə əks olunması başa düşülür. Gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insanın şüuru ilə qavranması və onların dil vasitələri ilə tərtibatı xarakterini nəzərə almadan ümumi zaman anlayışını dərinlən anlamaq mümkün deyildir. Dildə zaman elə kateqoriyalar sırasına aiddir ki, onların köməyi ilə insanın lingvistik və ekstralingvistik fəaliyyətləri arasında münasibətlər təyin olunur. Zaman elə kateqoriyalar sırasına daxildir ki, onlar nəinki dilvasitəsi ilə təsvir edilir, həm də dilin özünə, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda təzahür edir. Məlum olduğu kimi, zamanın fəlsəfi şərhində a) real varlığın mövcudluq forması kimi başa düşdüyümüz zaman ilə b) cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənəvi həyatının sərbəst parametri kimi mədəniyyətdə, cəmiyyətdə və fərdi şüurda inikas edən zaman arasında fərqlər istinad edilir. Sonuncu forma elmdə perseptual zaman kimi məlumdur.

Rus alimi tədqiqatçı İ.M.Berman bu istiqamətdə öz fikirlərini belə izah edir: “Obyektiv zamanın dərk edilməsi mahiyyətə dildən ayrılmazdır. Bu səbəbdən dillərin verdiyi materialların təhlili perseptual zamanın xassələrinin öyrənilməsinin ən mühüm üsullarındandır. Təbii dil perseptual zaman vasitəsilə şüurumuzda proyeksiyası alınan real aləm ilə əlaqələndirir. Bunları nəzərə alaraq hesab etmək olar ki, dildə zamanın interpretasiyası (dil zaman) ontoloji cəhətdən şərtlənir. Ona görə də biz dildəki zamana məhz perseptual zamanın inikası kimi yanaşırıq. Dil zamanının özəlliyi ondadır ki, o, real və perseptual zamanın xüsusiyyətlərini dil formalarında münasibətlərini nümayiş etdirir” (4, s. 116-132).

Dil zamanı öz formaları ilə ifadə edilən hərəkətin real icra edilmə zamanını nitq momentinə görə nisbətini ifadə edir. Bu anlamda dil obyektiv zamanın ifadəsi ilə bağlıdır. Amma zaman formalarının semantikasi hadisələri obyektiv zamanla əlaqələndirməklə bitmir, eyni zamanda onların məntiqi-lingvistik dərkini də ehtiva edir. dil vasitələri ilə ifadə olunan zaman münasibətləri ünsiyyət prosesinin iştirakçılarından asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur, bununla belə, o, bilavasitə ünsiyyət situasiyası və ünsiyyət iştirakçıları ilə əlaqəlidir. Ona görə də, dil zamanının ən vacib xüsusiyyətlərindən biri onun situasiyası ilə bağlılığıdır.

T.F.Frolova öz əsərində əsasən bunları qeyd edir: “Həqiqətən də, ünsiyyət prosesinin zamanı labüdə eposentrikdir, çünki həmişə subyektin özü tərəfindən indi, hazırda, bu saat deyilməklə təyin edilir, yəni temporal deysisdə hesablanma nöqtəsi olaraq subyektin təmsil etdiyi MƏN çıxış edir. Digər tərəfdən, dil zamanı formalarından istifadə edilməsi obyektiv olaraq şərtlənir və danışan müvafiq vahidi seçməklə obyektiv reallığın məcburiyyəti üzrə hərəkət edir, danışan üçün nitq momenti kimi çıxış edən hesablanma nöqtəsi burada nitq aktının real zamanı kimi başa düşülmür, həmin zamanı əks edən qrammatik idealizə etmə, kommunikativ modelin elementi kiim anlaşılır. Real zamanın qavranmasında və dərk edilməsində nitq momenti subyektin şüurunda daim mövcud olur və indiki, keçmiş və gələcək zaman sferalarının fərqləndirilməsi meyarı kimi çıxış edir” (5, s. 42-43).

T.Deşeriyeva zaman kateqoriyasının fiziki, fəlsəfi və lingvistik aspektlərinin olduğunu qeyd edir. Onun “aman kateqoriyasının lingvistik aspekti fiziki və fəlsəfi aspektlərə tabedir” mülahizəsi ilə razılaşmaq çətindir. Məsələn, onun fikrincə, təfəkkürdə inikası və dildə ifadə olunmaqla zaman kateqoriyası sözlərdə, cümlələrdə, mətnlərdə, belə demək mümkünsə, maddiləşir. Dilin köməyi ilə zaman kateqoriyasının həm fiziki, həm də fəlsəfi yönlərinin məzmunu təsviri ilə ifadə olunur. Burada hər hansı tabelilikdən söhbət gedə bilməz. Fikrimizcə bu məqamda zaman kateqoriyasının lingvistik aspektinin onun fiziki və fəlsəfi yönlərinə tabeliliyindən yox, hər üç aspektinin qarşılıqlı münasibət və əlaqəsindən danışmaq daha məqsədə uyğundur.

V.N.Yartseva məsələyə bu cür yanaşır: “Dilçilik ədəbiyyatında “lingvistik zaman” anlayış-terminin tamamilə başqa mənada işləndiyi də müşahidə edilir. “Lingvistik zaman» anlayışına xüsusi məqalə həsr etmiş onu dildəki dəyişmələrin tarixi inkişaf prosesi ilə bağlayır. Hər bir dilçilik tədqiqatında müəllifin konsepsiyasından, tədqiqatın məqsəd və nəticələrindən asılı olmayaraq iki parametrin dəyişməz şəkildə çıxış etdiyini göstərən V.N.Yartseva bunu sinxron və diaxron planda dil sisteminin xassələri ilə əlaqələndirir. Dilçi müqayisəli-tarixi təhlil zamanı dil hadisələrinin nisbi xronologiyasını müəyyənləşdirərkən, müxtəlif dövrlərə məxsus dil abidələrini, relikt və innovasiyaları, alınma və əsl dil realiyalarını tədqiq edərkən dil sistemi elementlərinə təsir göstərən zaman amilinə, yəni lingvistik zamana müraciət edərkən iki elementi fərqləndirməyi tövsiyə edir:

1) dilin dəyişməsi və mövcudluğunun hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi lingvistik zamanının öyrənilməsi;

2) dildə zamanın ifadəsinin (məsələn, qrammatik formalar, leksik mənalar, söz birləşmələrinin köməyi ilə) tədqiq edilməsi” (6, s. 125-167).

M.Makovski isə leksik attraksiya nəzəriyyəsi işığında dil strukturlarının və lingvistik zamanın sistem münasibətlərinin bəzi aspektlərini nəzərdən keçirdikdən sonra “lingvistik zamana” belə tərif verir: “Lingvistik zaman dil strukturlarının təbii yüksələn xətlə inkişafının mövcudluq forması olub, öz-özünə dildəki dəyişmələrin bilavasitə səbəb ola bilmir, dil kontinuumlarında onların struktur xüsusiyyətlərindən və onlara təsir göstərən dildaxili, dilxarici və sosial amillərdən asılı olaraq, həmin prosesləri sürətləndirməklə və ya ləngitməklə, yaxud onlar tərəfindən

³⁶ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, “Xarici dillər” kafedrasının müəllimi. malahat.abdullyeva@mail.ru

neytrallaşdırılmaqla qeyri-bərabər şəkildə təzahür edir". Göründüyü kimi, müəllif linqvistik zamana dil vahidlərinin diaxron planda öyrənilməsi baxımından yanaşır.

E.Tarasova "dil zamanı"nı "lingvistik zaman"la qarışdırmamağı məsləhət görür. Tədqiqatçının fikrincə, "dil zamanı"nı müxtəlif səviyyəli dil vasitələrinin, dərk edən subyektədən asılı olmayaraq dildə mövcud olan müxtəlif dil vahidlərinin və strukturlarının sistemi kimi başa düşmək lazımdır. "Linqvistik zaman"ı isə tədqiqatçı dilin metadil funksiyasını əks etdirən ikinci dərəcəli anlayış kimi izah edir: linqvistik zaman öz-özünü dərk edən təsvir edən dildir, linqvistik zaman dil zamanının xarakteri haqqında elmi təsəvvürləri ifadə edir və ona (dil zamanına) müxtəlif yanaşma və interpretasiyalara imkan verən baxışlar sistemidir. Başqa sözlə desək, tədqiqatçı dil zamanını və linqvistik zamanı bir-birindən ontoloji və qneseoloji anlayışlar kimi fərqləndirir.

Y.Karaulov dil zamanı dedikdə, dildə tarixi (diaxronik, dil) və aktual (sintaqmatik, nitq) zaman kimi fərqləndirilən iki növ zamanı nəzərdə tutur. Tədqiqatçı zaman anlayışın dilin iki aspektinin-sintaqmatika və paradiqmatikanın fərqləndirilməsi nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Sintaqmatikada dil bölgülərin in absentia, yəni öncəgəlmə münasibəti ilə, paradiqmatikada isə in presentia münasibəti ilə əlaqələndirir. Sintaqmatik aspekt paradiqmatik aspektdən zamanın olması, onun nəzərə alınması ilə fərqlənir. Göründüyü kimi, Y.Karaulov dil zamanı dedikdə dil vahidlərini tarixi inkişaf prosesində götürməyi, onları diaxron planda öyrənməyi nəzərdə tutur. Bununla kifayətlənməyən müəllif dil zamanı termininə qarşı nitq zamanı terminini qoyur.

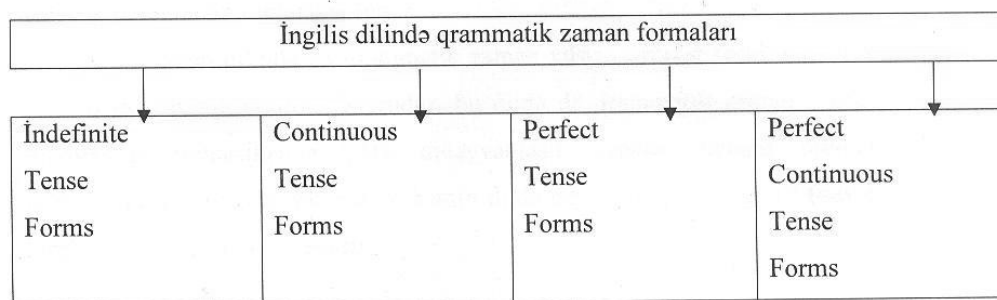
A.Axundov Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq obyektiv və qrammatik zamanların münasibətlərini, sərhədlərini müəyyənləşdirmiş, həmçinin zamanlar arasında fərqləri göstərmişdir. Qrammatika müəyyən əlamətlər vasitəsilə hərəkət və halın baş verdiyi zamanı qrammatik cəhətdən dəqiqləşdirir. Obyektiv zaman keçmiş [k], indiki [i] və gələcək [g] zamanları əldə etdiyi üçün obyektiv və qrammatik zaman kateqoriyalarının bir-biri ilə əlaqəsi aşağıdakı şəkildədir $Z_0 = k + i + g$ (1, s. 5).

Qrammatik zaman keçmiş + indiki + gələcək zamanların toplusudur. Obyektiv zamandan fərqli olaraq üç qrammatik zamanın müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif növləri vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində keçmiş zamanın "nəqli" və "şühidi", gələcək zamanın "qəti" və "qeyri-qəti" kimi növləri mövcuddur. İndiki zamanın isə bu cür növü yoxdur.

Oruc Musayev öz kitabında yazır: "İngilis dilində zaman sistemi tipoloji cəhətdən ondan fərqlənən Azərbaycan dilinə nisbətən daha çox modelləri əhatə edir. Belə bir sıra yaranır: indiki zamanın qeyri-müəyyən forması - indiki zamanın davamedici forması - indiki zamanın bitmiş forması - indiki zamanın davam edib bitmiş forması. Bu formalar, eyni ilə keçmiş, gələcək və keçmişə nəzərən gələcək zamanlarda da işlənir. Beləliklə $4 \times 4 = 16$ qrammatik zaman forması ingilis dilinin zaman kateqoriyasının Azərbaycan dilinin zaman sistemindən fərqləndirir (2, s. 41-54).

Dilə təfəkkürün qırılmaz vəhdəti ilə bağlı meydana çıxan obyektiv və qrammatik zamanlar arasında olan müstəqim uyğunluq mövcuddur. Qrammatik zaman obyektiv aləmdəki hərəkət və hadisələrin daxil olduğu zaman münasibətlərini dildə inikas etdirir. Hər bir dildə obyektiv zamanı ifadə etmək üçün özünəməxsus formalar (analitik və sintetik) vardır ki, bunlar qrammatik zamanı özündə birləşdirir.

Məlumdur ki, bütün zamanlar yalnız indiki zamana əsasən müəyyənləşir. İndiki zaman bütün zamanlar üçün əsas

meyardır.

Qrammatik zaman fəlsəfi zamanı əks etdirərək hərəkətin danışığ momentinə və ya zaman əlaqəsinin əsası kimi qəbul edilmiş hər hansı digər bir danışığ momentinə mütləq və nisbi olmaqla iki yerə bölünür.

Azərbaycan dilində də qrammatik zaman xüsusi qruplar təşkil edir. İngilis dilində isə vəziyyət başqa cürdür. Doğrudur, bu dildə də qrammatik zaman hərəkətin danışığ momentinə münasibətinə görə müəyyənləşir. Ancaq danışığ momentinə görə müəyyənləşmiş qrammatik zaman həmin dildə qeyri-müəyyən, sürətli (davamlı), bitmiş kimi qrupları özündə birləşdirir.

Bu fərqli əlamətlərə baxmayaraq, feilin zaman sistemində ingilis və Azərbaycan dilləri üçün ümumiyyərlər bir xüsusiyyət mövcuddur. Bu da odur ki, hər bir proses və hərəkət yalnız üç zaman daxilində - keçmiş, indiki və gələcək zamanda baş verir.

J.Rəhimov, T.Hidayətzadə "İngilis dilinin praktik qrammatikası" adlı kitalarında qeyd edirlər: "Gələcək Perfect zaman formasının işlədilməsi. Bu zaman forması gələcəkdə müəyyən vaxtdan əvvəl tamamlanacaq hərəkəti

ifadə edir. Gələcək müəyyən vaxtı göstərmək üçün aşağıdakı zaman zərflərindən istifadə edilir: *by 2 o'clock (by 3, by 5 o'clock, etc)* - saat ikiyə kimi (saat üçə, beşə və s. kimi); *by Monday (by Friday, by Sunday, etc)* - bazar ertəsinə qədər (cümə gününə, bazar gününə qədər və s.); *by the end (beginning) of the month* - ayın axırına (əvvəlinə) qədər; *by the end (beginning) of April* - aprelin axırına (əvvəlinə) qədər və s. Belə ifadələrdə bu önlüyü dilimizə **qədər, kimi** sözləri ilə tərcümə edilir.

I shall have written my exercises by 5 o'clock

Mən saat beşə kimi tapşırıqlarımı yazıb qurtaracağam.

By the end of June we shall have passed all our exams.

İyunun axırına kimi bütün imtahanlarımızı verib qurtaracağım.

Gələcək müəyyən vaxt şərt və zaman budaq cümlələrində ifadə olunan hərəkətlə də göstərilə bilər. Bu budaq cümlələrində olan hərəkət indiki İndefinite zaman forması ilə ifadə olunur (3, s. 32-58).

I shall have written my exercises before she returns.

O qayıdana kimi mən tapşırıqlarımı yazıb qurtaracağam.

We shall have finished our work in time if he helps us.

Əgər o bizə kömək etsə, biz işimizi vaxtında qurtaracağım.

When, fater, till, until, if və s. bağlayıcıları ilə başlayan gələcək bitmiş hərəkəti ifadə edən şərt və zaman budaq cümlələrində gələcək Perfect zaman forması işlədilmir. Belə cümlələrdə gələcək Perfect zaman forması əvəzinə indiki Perfect zaman forması işlədilir. Adətən belə halda baş cümlədə gələcək İndefinite zaman forması işlədilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Felin zamanları. Bakı, 1961, s. 5
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1979, s. 41-54.
3. Rəhimov J., Hidayətzadə T. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı: Elm, 1960, səh: 32-58.
4. Берман И.М. Краткая практическая Английского языка. М. 1982, Изд. "Наука". стр: 116-132.
5. Фролова Т.Ф. Грамматика английского языка. М. 1961, Изд. "просвещение". с: 42-34
6. Ярцева В.Н. Становление и развитие современного английского языка. М., 1968, Изд. "Наука". стр: 125-167.

Açar sözlər: zaman, temporallıq, nitq zamanı, linqvistik zaman, inkişaf.

Key words: time, temporality, speech time, linguistic time, development

Ключевые слова: время, темпоральность, речевое время, лингвистическое время, развитие

Theoretical problems of the grammatical tense category in modern linguistics and its comparative characteristics in the english - Azeri languages

Summary

This paper presents the notions of time and temporality. It is noted that the time in a language belongs to such categories by which some relationship is set up between linguistic and extralinguistic activities of a human being. The time relates to such categories that not only are described by means of language, but appear in the language itself, its vocabulary and grammatical structure.

At the same time, this article provides references to the opinions of scientists such as T.Desherieva, M.Makovsky, and Y.Karaulov. With reference to the linguistic time M.Makovsky recommends to distinguish two features. The author considers the linguistic time in terms of diachronic study of linguistic units. The paper further provides the analysis of notions such as linguistic time and grammatical tense.

Теоретические проблемы грамматической категории времени в современной лингвистике и ее сравнительная характеристика в английско-азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматриваются понятия времени и темпоральности. Отмечается, что в языке время относится к таким категориям, с помощью которых между лингвистической и экстралингвистической деятельностью человека устанавливается связь. Время входит в ряд таких категорий, которые не только описываются посредством языка, но и проявляются в самом языке, его словарном составе и грамматическом строении.

В тоже время в статье даются ссылки на высказывания ученых-лингвистов Т.Дешериевой, М.Маковского, Ю.Капаулова, М.Маковской, ссылаясь на лингвистическое время, рекомендует проводить различие между двумя особенностями. Автор рассматривает лингвистическое время с точки зрения диахронного изучения языковых единиц.

RƏYÇİ: Rədiq Cəfərov- filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.